

ФІЛАЛОГІЯ

УДК 801.3.26

*Л.А.Кручкова*СПЕЦЫФІКА СПАРТЫЎНАЙ НАМІНАЦЫІ ЯК АДЗІНКІ
СПАРТЫЎНАЙ ТЭРМІНАЛЕКСІКІ

На сучасным этапе развіцця мовазнаўства вялікая ўвага ўдзяляецца вывучэнню тэрміналогіі. Аб гэтым сведчыць стварэнне спецыяльных тэрміналагічных камісій пры сектарах Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі, а таксама практыка правядзення лінгвістычных нарад па праблемах навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, упарадкавання і нармалізацыі яе тэрмінасістэм.

Аднак, нягледзячы на значную колькасць даследаванняў розных галін тэрміналогіі ў айчынай і замежнай лінгвістычнай літаратуры, сутнасць тэрміна як моўнай адзінкі ў агульналінгвістычным плане застаецца яшчэ недастаткова раскрытай, што адзначаецца ў работах многіх вучоных.

І як вынік - вядуча даследаванні, мэта якіх паўдэй раскрыць сутнасць паняцця тэрміна, усебакова выявіць яго характэрныя асаблівасці, а значыць, і адрозненне ад агульнаўжывальнай лексікі.

Значную цікавасць уяўляе праблема выкарыстання слоў агульнанароднай мовы ў розных сістэмах тэрмінаў. Абумоўлена гэта тым, што выкарыстанне слоў агульнаўжывальнай лексікі (поруч з запазычаннем і словаўтварэннем) у функцыі тэрмінаў з'яўляецца адной з важнейшых крыніц папаўнення тэрмінасістэм.

У працах многіх даследчыкаў /К.А.Ляўкоўскай, І.С.Самахоцкай, Г.В.Вінакура і інш./ адзначаецца, што паміж спецыяльнымі тэрмінамі і словамі агульнаўжывальнай мовы існуе пэўная сувязь і што, як адзначае Г.В.Вінакур, "...у ролі тэрміна можа выступаць любое слова, якім бы яно ні было трывіяльным..." [4, 5]

Апошнія забяспечваюцца працэсам адсемантызацыі такіх слоў, якія набываюць спецыфічныя рысы, характэрныя для ўласна-тэрмінаў, і поруч з імі пачынаюць выкарыстоўвацца ў розных галінах навукі і тэхнікі для найменняў прадметаў і абазначэння навуковых паняццяў.

Як адзначае К.А.Ляўкоўская, праблема выкарыстання слоў нетэрміналагічнага характару ў ролі тэрмінаў вельмі складаная і далёка яшчэ не вырашана [12, 356].

У прыватнасці, застаюцца не вырашанымі да канца пытанні, якія датычацца асаблівасцей тэрміна і яго спецыфікі, а таксама раўназначнасці-нераўназначнасці слова і тэрміна, наяўнасці - адсутнасці экспрэсіўнасці і эмацыянальнай афарбаванасці ў тэрмінасістэмах [12, 356].

Недасаткова распрацаваным лічыцца праблема структурных тыпаў тэрмінаў, суадносін нацыянальных і інтэрнацыянальных элементаў у тэрміналексіцы, а таксама тэрмінасістэм са слоўнікавым складам мовы і інш.

Адна з прычын таго, што і цяпер шмат якія тэрміналагічныя пытанні канчаткова не вырашаны, патрэбна лічыць адсутнасць цеснага супрацоўніцтва лінгвістаў і спецыялістаў некаторых іншых галін ведаў. А між тым такое супрацоўніцтва асабліва неабходна, на што звяртае ўвагу В.У.Вінаградаў [2, 7]. За цесную сувязь паміж лінгвістамі і спецыялістамі іншых навук у рабоце па стварэнню тэрміналогіі выступае В.Н.Кастроў [10, 127-130].

У рэкамендацыйх Усесаюзнай тэрміналагічнай нарады ставілася пытанне не толькі аб дапамозе лінгвістаў, але і аб іх агульнай рабоце з прадстаўнікамі розных

галін навукі і тэхнікі пры распрацоўцы тэрміналексікі. Справядліва падкрэсліваецца, што вырашэнне праблемы тэрмінаў не пад сілу толькі моваведам або толькі спецыялістам якой-небудзь галіны, яно патрабуе далучэння да гэтай работы і другіх спецыялістаў: філосафаў, псіхолагаў, логікаў [20, 226].

Існуе розная трактоўка многіх агульнатэарэтычных пытанняў, звязаных з прыродай тэрміна, што адмоўна ўплывае на вывучэнне галіновых тэрміналексік. А між іншым, пытанні гэтыя не могуць быць паспяхова вырашаны без апісання прыватных тэрміналагічных сістэм, якія досыць розныя і ў многіх выпадках свосасаблівыя [19, 115].

Апошнія пацвярджае агульнавядомы тэзіс аб тым, што сказанае знаходзіцца ў поўнай адпаведнасці з вядомым. Гісторыю развіцця мовы, сучасны яе стан можна ўсебакова вывучыць пры ўмове, калі разам з агульнымі, кардынальнымі праблемамі будуць даследаваны праблемы прыватныя. Толькі тады, калі будзе выяўлена асаблівасць мікрасістэм у тэрміналексіцы, можна будзе зрабіць пэўныя абав'язковыя, глыбей раскрыць спецыфіку тэрміна ўвогуле.

У сучаснай мовазнаўчай літаратуры агульнапрынятым з'яўляецца падыход да тэрміна як слова, якое звязана з навуковым паняццем [21, 46].

Як адзначаецца ў спецыяльнай літаратуры, "лінгвістычнае значэнне тэрмінаў не мае натуральнай для звычайных слоў патэнцыі. У тэрмінах развіваецца не значэнне слова, а паняцце, якое абазначана словам" [2, 8]. З гэтага вынікае, што тэрмін абазначае спецыяльнае паняцце якой-небудзь пэўнай галіны навукі, тэхнікі, культуры [9, 151-152].

Адной з характэрных асаблівасцей тэрміна лічыцца тая асаблівасць, якая адрознівае яго ад агульнаўжывальнага слова, з'яўляецца наяўнасцю намінатыўнай і дэфінітыўнай функцыямі /у слове, калі яно паўназначнае, магчыма намінатыўная функцыя/; у тэрміне на першы план выступае лагічны пачатак, звязаны з паняццем /а не з вобразам, як у большасці паўназначных агульнаўжывальных слоў/ [11, 20].

Патрэбна адзначыць, што тэрмін абмежаваны сферай ужывання. Толькі ў сферы вызначэння сістэмы тэрмінаў або ў межах пэўнага тэрміналагічнага поля словы /або словазлучэнні/, суадносячыся са спецыяльным навуковым паняццем, набываюць рысы тэрміна.

Сферай ужывання тэрміны адрозніваюцца не толькі ад нетэрмінаў, але і адзін ад другога. Напрыклад, тэрміны *атака*, *абарона*, *нападзенне* і г.д., у сферы тэрміналагічнага поля ваеннай справы падразумеваюцца як ваенныя тэрміны, а ў сферы тэрміналексікі спорту - як спартыўныя.

Лічыцца неабходным адрозніваць тэрміны, якія маюць шырокую сферу ўжывання, і тэрміны, якія маюць вузкую функцыю ўжывання.

Да першых адносяцца тэрміны, якія абазначаюць найбольш актуальныя, жыццёва неабходныя і важныя для грамадства паняцці /*хлеб*, *радзіма*, *прадпрыемства* і інш./, а таксама спартыўныя паняцці /*барэц*, *гімнастыка*, *гол*, *канькі*, *лыжы*, *матч*, *спорт*, *стадыён*, *фізарадка*, *футбол*, *хакей*, *яхта* і інш./.

Сюды ж адносяцца тэрміны, якія абазначаюць спецыяльныя паняцці, распаўсюджаныя ў дзвюх і больш сістэмах /*атмасфера*, *крызіс*, *модуль* і інш./.

Такія ж тэрміны шырока выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры, прэсе, радыё, тэлебачанні і фіксуюцца ў аднамоўных слоўніках.

Тэрміны другой групы бываюць, як правіла, у асобных тэрміналагічных сістэмах, іх значэнне зразумела толькі абмежаванаму колу асоб. Напрыклад, *аксель*, *арабеска*, *лутс*, *тодэс* - зразумелыя толькі спецыялістам па фігурнаму катанню; *румпель* - спецыялістам па грэблі і г.д. Тэрміны вузкай сферы ўжывання фіксуюцца ў спецыяльных тэрміналагічных слоўніках і даведніках.

Патрэбна адзначыць, што ў сувязі з вялікай папулярнасцю спорту сярод шырокіх мас насельніцтва спартыўныя тэрміны маюць вялікае распаўсюджванне ў параўнанні з намінацыямі іншых тэрміналагічных сістэм. У гэтым плане яны падобныя да грамадска-палітычных тэрмінаў.

Дзякуючы празмерна шырокай папулярнасці, "спартыўныя тэрміналогія значна адрозніваецца ад любой іншай спецыяльнай лексікі" [14, 5].

Значную частку грамадска-палітычных і спартыўных тэрмінаў складаюць агульнаўжывальныя словы і словазлучэнні, якія атрымалі тэрміналагічнае значэнне ў межах названых сістэм тэрмінаў, чаго не можам сказаць аб тэрмінах фізікі, хіміі, матэматыкі, медыцыны і інш. Гэтая ўласцівасць спартыўных тэрмінаў садзейнічае іх папулярнасці, даступнасці і збліжае іх з агульнаўжывальнай лексікай [21, 51]. Вельмі цікавая з'ява ў спартыўнай тэрміналогіі - метафарычнае выкарыстанне тэрмінаў у агульнанароднай мове.

Тэрміны ў мове з'яўляюцца словамі спецыфічнымі, але не абсалютна адрознымі ад іншых слоў. Менавіта падабенства з іншымі, звычайнымі словамі складае натуральную аснову для выкарыстання іх у ролі метафар.

Як падкрэслівае Д.Н.Шмялёў у артыкуле "Нарысы па семасіялогіі", "найменне таго або іншага прадмета ці з'явы пераносіцца на другі прадмет ці з'яву ў сілу іх падабенства, супадзення тых ці іншых прымет, якія ў дадзены момант распэньваюцца як існыя" [23, 66]. Можна адзначыць экспансію спартыўнай тэрміналогіі ў нашы дні, звязаную з узросшай папулярнасцю спорту ў жыцці грамадства; параўн.: пераноснае ўжыванне такіх слоў і выразаў, як *старт, перадаць эстафету, становішча па-за гульнёй, з нічыйным лікам, вырвацца на першае месца і шахматныя-цэйтнот, ход канём* і г.д.

Метафарызуючыся, тэрмін страчвае свае абазначальныя рысы, перастае быць тэрмінам, але толькі ў пэўным кантэксце. Па-за гэтакім гэта слова застаецца тэрмінам, што абумоўлівае ўзнікненне эмацыянальнай афарбоўкі метафары.

"Абазначэнне шахматных фігур, - падкрэслівае Д.Н.Шмялёў, - ладзя і слон у цяперашні час не апраўдана іх формай, але самі назвы не змяніліся, паколькі не змянілася значымасць і функцыя гэтых фігур у шахматнай гульні" [23, 66].

Папулярнасць і масавасць спорту, яго вялікае значэнне ў жыцці сучаснага грамадства, да таго ж шырокае паведамленне пра розныя спартыўныя спаборніцтвы на старонках прэсы ўвогуле і спартыўнай у тым ліку, а таксама як дасягальнасць значнай часткі яго слоўніка, у многіх выпадках перашкаджаюць пранікненню спартыўнай лексікі ў шырокія сферы моўных зносін.

Важнейшай уласцівасцю тэрміна, які забяспечвае ўзасмаразуменне спецыялістаў у галіне ведаў, з'яўляецца яго адназначнасць. [23, с.104].

Ад агульнаўжывальных слоў тэрміны адрозніваюцца большай дакладнасцю, таму што яны выражаюць адпрацаванае навуковае паняцце і выяўляюць пэўную тэндэнцыю да адназначнасці, г.зн. тэндэнцыю да адсутнасці ў іх некалькіх лексіка-семантычных варыянтаў.

М.А.Гвоздеў справядліва заўважае, што "строгае ўстанаўленне значэння тэрмінаў падтрымліваецца тым, што кожная навуковая дысцыпліна дае азначэнне значэння тэрмінаў, у якой указваецца, які змест закладзены ў той або іншы тэрмін" [5, 28].

Тэндэнцыя да адназначнасці ўласціва ўсім тэрмінам, незалежна ад таго, якім чынам яны ўзніклі на базе агульнаўжывальнага слова або іншым спосабам.

Па сцвярджэнню А.А.Рэфармацкага, "тэрміны існуюць не проста ў мове, а ў складзе пэўнай тэрміналогіі. Калі ў агульнай мове, мінуючы дадзеную тэрміналогію, слова можа быць мнагазначным, то, пападаючы ў пэўную тэрміналогію, яно набывае

адн азначнасць” [22, 110]; монасемію тэрмінаў патрэбна разумець у межах тэрміналагічнага поля [22, 54].

І ўсё ж не трэба прымаць на веру сцвярджэнне, што тэрміналагічныя сістэмы ў цэлым свабодныя ад полісемантычных адзінак [8, 18]. Спартыўная лексіка ведае, напрыклад, два віды полісеміі. Першы ўзнікае ў аддзяляльных назоўнікаў */падтрымка, падхват, падкрутка і г.д./*, якія побач з першым значэннем працэсу дзеяння развіваюць другаснае значэнне /становяцца найменнямі тэхнічных прыёмаў у спорце/. Падобны выгляд полісеміі не перашкаджае ўзаемаразуменню ў сувязі з часцейшым ужываннем другога значэння. Пры гэтым усе гэтыя тэрміны ў другім значэнні маюць своеасаблівую дыстрыбуцыю і ўтвараюць форму множнага ліку, тады як у значэнні ”працэс дзеяння” яны формы множнага ліку не ўтвараюць.

Зусім іншы выгляд уяўляюць спартыўныя тэрміны, якія маюць падвоенае значэнне: *хакеіст* - можа быць і гулец у хакей з шайбай і гулец у хакей з мячом, *тэнісіст* - гулец у тэніс і гулец у настольны тэніс, *п'яціборца* - спартсмен-легкаатлет, які займаецца сучасным п'яцібор'ем. Такі выгляд полісеміі перашкаджае правільнаму разуменню тэрмінаў пазашырокага кантэксту, а таму яна павінна быць ліквідавана, як гэта робяць у іншых тэрміналагічных сістэмах [16, 5].

Непажаданая ў тэрміналексіцы і з'ява сіноніміі, якая бытуе ў розных тэрмінасістэмах, у тым ліку і ў спартыўнай. Права на існаванне маюць толькі сінонімы-дублеты, г.зн. пары, якія складаюцца з ужываемага іншамоўнага тэрміна і тэрміна роднай мовы: *гандбол* - ручны мяч, *форвард* - нападаючы, *матч* - сустрэча, *галкіпер* - вратар, *пенальці* - адзінаццаціметровы ўдар, *афсайд* - становішча па-за гульнёй, *фінал* - завяршэнне, канец, *дыстанцыя* - адлегласць і г.д. [3, 77-82].

Дублеты, выражаючы адно і тое ж сацыяльнае паняцце ў адным і тым жа тэрміналагічным поні, не перашкаджаюць ўзаемаразуменню. Іх функцыянаванне ў тэрміналексіцы неабходна, асабліва ў перыяд станаўлення тэрміналагічнай сістэмы. Заканамерна, што пры адсутнасці тэрміна роднай мовы і ў сувязі з імкненнем пазбегнуць полісеміі тая або іншая мова ўжывае новае паняцце да запазычання з іншай мовы, у якой гэтае паняцце атрымала моўны выраз. Новы іншамоўны тэрмін стымулюе з'яўленне свайго дублета на матэрыяле замежнай мовы. Тэрміны-дублеты ў спорце не з'яўляюцца пасіўнымі і невыразнымі. Яны выконваюць пэўныя функцыі. Калі тэрмін роднай мовы забяспечвае камунікацыю ў шырокім коле носьбітаў гэтай мовы, то запазычаны дублет можа забяспечыць ўзаемаразумеенне спецыялістаў, якія гавораць на розных мовах: большая частка дублетаў з'яўляецца або інтэрнацыяналізмамі або саветызмамі [6, 78].

Акрамя таго, дублеты ўносяць рознабаковасць у манатоннасць спартыўных справаздач, напярэджваюць нярэдка таўталагічныя паўторы /напрыклад, У сталіцы Малайзіі Куала Лумпур завяршыўся 45-ы камандны чэмпіянат свету па настольнаму тэнісу, у якім прымалі ўдзел майстры *пінг-понга* са 112 краін планеты. Звезда, №42, 2000 г./.

Назіранні над сінонімамі-дублетами сведчаць, аднак, аб тым, што ў беларускай спартыўнай тэрміналексіцы функцыянуюць і іншыя сінонімы, суіснаванне якіх мае супрацьлеглае значэнне пэўнага тэрміна - дакладна іменаваць паняцці: *нападзенне* каманды - пярэдняя лінія каманды, *настольны тэніс* - малы тэніс, *трамплін* - вышка і г.д. Падобныя сінонімы ў некаторай ступені перашкаджаюць поўнаму ўзаемаразуменню, а іх суіснаванне - неапраўданая і непажаданая з'ява ў тэрміналагічных сістэмах.

Характэрнай асаблівасцю тэрмінаў з'яўляецца іх матывацыя: яны не ўзнікаюць, не з'яўляюцца як агульнаўжывальныя словы, але ўтвараюцца [17, 472]. Тэрміны параўнальна лёгка падпадаюць пад свядомы ўплыў, рэгуляванне і

ўпарадкаванне. Аб гэтым сведчыць паспяхова ажыццяўляемая на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў работа па ўпарадкаванню навукова-тэхнічнай тэрміналексікі.

У адрозненне ад слоў агульнаўжывальнай мовы, якія набываюць у сферы розных функцыянальных стыляў адрозныя экспрэсіўныя адценні, тэрміны стылістычна нейтральныя. Гэта тлумачыцца сувяззю тэрміна з адпаведным навуковым паняццем, тэндэнцыяй да дакладнай перадачы таго або іншага паняцця [1, 35].

Адным з не вырашаных пытанняў, якія датычацца тэрміналогіі, з'яўляецца пытанне, ці можа быць тэрмінам несубстантываваная часціна мовы. На думку большасці тэрмінолагаў, тэрмінамі, акрамя назоўнікаў, могуць быць дзеясловы, прыметнікі і прыслоўі [7, 40]. Аднак некаторыя вучоныя лічаць, што тэрмінамі могуць быць толькі назоўнікі або злучэнні, якія ўзніклі на аснове назоўніка [15, 135]. Можна згадзіцца з думкай тых даследчыкаў, якія рэкамендуюць адрозніваць сферу фіксацыі тэрміналексікі - слоўнікі, і сферу функцыянавання тэрміналексікі - навуковую мову, г.зн. сістэму слоў, словазлучэнняў, граматычных форм і сінтаксічных канструкцый, створаных з мэтай камунікацыі паміж прадстаўнікамі пэўнай прафесіі. Калі ў сферы фіксацыі тэрміналексікі большая частка навуковых паняццяў можа быць выражана назоўнікамі, то сфера камунікацыі патрабуе наяўнасці ў тэрмінасістэме не толькі назоўнікаў, але і дзеясловаў *"Пачынайце!", "Раўняйся!", "Шыхтуйся!"* - спартыўныя каманды, прыметнікі, якія ўваходзяць у склад лексічных і свабодных сінтаксічных словазлучэнняў *(лыжныя палкі, стартавая калодка, стартавы пісталет, фінішная стужка, каманды залік, спартыўная форма!, прыслоўяў "Вольна!", "Смірна!"* - спартыўныя каманды; *віс лежачы, пераварот уперад, сальта з наваротам, сальта абаротам, сальта пераваротам, хват зверху - гімнастычныя тэрміны і г.д.* [18, 3-40].

Абапіраючыся на тэарэтычныя абгрунтаваныя прыроды і сутнасці тэрміна ў сферы камунікацыі, патрэбна разглядаць назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі ў складзе спартыўнай тэрміналексікі, а таксама лексічныя словазлучэнні, якія абазначаюць навуковыя паняцці са сферы спартыўнай дзейнасці, спрабаваць даць поўную сінхронную характарыстыку сістэмы словаўтварэння беларускай спартыўнай тэрміналексікі.

Пры вывучэнні словаўтварэння і словаўтваральных мадэлей спартыўнай тэрміналогіі патрэбна выходзіць найперш з таго, што пры ўтварэнні тэрміна трэба ўмела карыстацца словаўтваральнымі сродкамі народнай мовы, клапацічыся аб тым, каб слова, узятас з роднай мовы або створанае пры дапамозе яго мовы, словаўтваральных рэсурсаў, былі даступнымі, яснымі, выражалі сутнасць паняцця.

Такім чынам, каб паўней раскрыць сутнасць тэрміна, патрэбна ўсебакова выявіць яго істотныя асаблівасці, а значыць, і адрозненне ад слоў агульнаўжывальнай лексікі.

Літаратура

1. Вандриес Ж. Язык. - М., 1937. - С.35.
2. Виноградов В.В. Вступительное слово на терминологическом совещании // Вопросы терминологии. - М., 1961. - С.7-8.
3. Веселов В.П. Оправданный случай синонимии в терминологии // Русская речь. - 1969. - №5. - с.77-82.
4. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Сборник статей по языкознанию. Т.4. - М., 1939. - С.5
5. Гвоздев Н.А. Очерки по языкознанию. Т.4. - М., 1952. - С.28.

6. Григорьева А.Д. Заметки о лексической синонимии //Вопросы культуры речи. Вып.2. - М., 1959. - С.78.
7. Даниленко В.П. Терминологизация разных частей речи (термины-глаголы) //Проблемы языка науки и техники. - М., 1970. - С.40.
8. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов //Исследования по русской терминологии. - М., 1971. - С.18.
9. Звегинцев В.А. Семасиология. М., 1957. - С. 151-152.
10. Костров В.Н. Языковеды должны иметь своё отношение к терминологической работе //Вопросы языкознания. М., 1956. - №2. - С. 127-128.
11. Кулебакин В.С., Климовицкий А.Я. Работы по построению научно-технической терминологии в СССР и советская терминологическая школа //Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. - М., 1970. - С.20.
12. Левковская К.А. О некоторых особенностях терминологии //Труды иностранного языкознания АН СССР. Т.9. - М., 1959. - С.356.
13. Левковская К.А. Лексикология немецкого языка. - М., 1956. - С. 104.
14. Лотте Д.С. Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов. - М., 1941. - С.5.
15. Моисеев А.И. О языковой природе термина //Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. - М., 1970. - С. 135.
16. Натансон Э.А. Термины как особый раздел лексики и источник русской технической терминологии: АКД. - М., 1967. - С.5.
17. Прохорова В.П. Синонимия в терминологии //Материалы научного симпозиума «Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики». Ч.2. - М., 1971. - С.472.
18. Павловец Д.Д., Старченко В.А. Русско-белорусский словарь спортивных терминов. - Мн., 1995. - С.3-40.
19. Петушков В.П. Лингвистика и терминоведение //Терминология и норма. - М., 1972. - С.115.
20. Рекомендации Всесоюзного совещания по разработке терминологии в литературном языке народов СССР //Вопросы терминологии. - М., 1961. - С.226.
21. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология //Вопросы терминологии. - М., 1961. - С.46; С.51.
22. Реформатский А.А. Введение в языкознание. - М., 1967. - С.54; С.110.
23. Шмелёв Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. - М., 1964. - С.66.

Summary

On the basis of famous linguists' research the essence of sports term is discovered, its characteristic features are revealed within the framework of the terminological field.

Поступила в редакцию 23.01.02.